

Розвиток особистої автономії в історії права

У статті описується історичний процес становлення правової культури особистої автономії, відповідальності свободи людини, персонального буття джерелом власного права. Показано, що у кожній з правових систем розвиваються певні форми особистої автономії.

Ключові слова: особиста автономія, права людини, правова система, історія права.

Ю.В. Шеляженко
магістр права, аспірант,
Університет економіки та права «КРОК»

Развитие личной автономии в истории права

В статье описан исторический процесс становления правовой культуры личной автономии, ответственной свободы человека, персонального бытия источником собственного права. Показано, что в каждой из правовых систем развиваются определенные формы личной автономии.

Ключевые слова: личная автономия, права человека, правовая система, история права.

Y. Sheliashenko
Master of Laws, Postgraduate Student,
“KROK” University

Evolution of Personal Autonomy in the Legal History

The paper describes historical process of evolution of personal autonomy legal culture, responsible human freedom, personal being source of own law. It showed that some forms of personal autonomy developed in every legal system.

Keywords: personal autonomy, human rights, legal system, legal history.

Постановка проблеми

В сучасному людиноцентричному світі актуальними стають дослідження історії з точки зору розвитку людини. Історична суб'єктність людини включає національну ідентичність, але не обмежується нею і тому становить більш широкий об'єкт історії. Зокрема, історія права потребує вивчення правових відносин людей, перегляду в їх світлі накопичених історичних

знань про діяльність правителів та правників, системи правління та правової думки. Необхідно прослідкувати еволюцію правосуб'єктності людини, дослідити розвій людської свободи, процес становлення особистої автономії приватних осіб та організацій, тобто самостійності їхнього існування за власними законами на основі верховенства права, природних прав людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

«Коротка історія свободи» Д. Шмітца, Д. Бреннана [1] дає уявлення про історичні корені та форми особистої автономії. В історико-правовому дослідженні «Правові традиції світу» П. Гленна [2] піднімається питання особистої автономії, зокрема зазначається, що ідеї автономії зараз поширює переважно західна теорія права, але до неї вже приєднуються голоси корінних людей східної Азії, і конфуціанська правова традиція також приймає виклик особистої автономії, турбуючись про конкуренцію та намагаючись інтегрувати ідеї свободи та індивідуальності. Історичний розвиток людської свободи в Україні та світі досліджується у монографіях вітчизняних науковців, зокрема Ю. Шемшученка, Н. Оніщенко, С. Головатого. Цінними з точки зору природного права є антропологічні дослідження первісно-племінних культур: «Земля є джерело права», «Мозаїка корінної правової думки» К. Блек, «Право примітивної людини» А. Гьобел [3]. Власне бачення історії автономних прав людини пропонують окремі приватні та публічні правозахисні інститути, зокрема, на офіційному сайті Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини розміщено історичну довідку під заголовком «Генезис прав людини» [4].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

У багатьох історико-правових дослідженнях становлення особистої автономії прив'язується до конкретних державних та міжнародних правових систем. При цьому залишається відкритою проблема розкриття історичного розвитку особистої автономії безвідносно до певного державного будівництва.

Формулювання цілей статті

Метою цієї статті є дослідити історичні закономірності розвитку особистої автономії в різних правових системах, визначити ключові процеси та події.

Виклад основного матеріалу дослідження

Сучасна людиноцентрична правова культура відповідальної свободи, персонального буття джерелом власного права виникла в результаті тривалого глобального історико-правового процесу. Протягом тисячоліть всесвітньої історії людство пройшло довгий шлях до єднання на засадах верховенства права, прийняття Загальної декларації прав людини та визнання особистої автономії, людської свободи керувати собою, організувати власне життя на свій розсуд відповідно до власних цінностей, переконань і бажань, розпоряджатися своєю долею і власними правами (термін «автономія» у перекладі з грецької якраз означає «власне право»).

Історія окремих учень про особисту автономію та історія проявів особистої автономії в окремих правових системах, на мою думку, має досліджуватися в контексті загальнолюдської історії права, історії свободи правосуб'єктності, практичної культури особистої автономії як єдиної системи фундаментальних (конституційних) прав і свобод особи. Девід Шмітц та Джейсон Бреннан в «Короткій історії свободи» [1] пропонують таку періодизацію історії людських свобод: прадавня історія (починається 4 тис. років тому; історія рабства та великих звільнень; виникнення комерції та технологій, в т.ч. демократичних механізмів у грецьких полісах); утвердження верховенства права (починається 1 тис. років тому; феодалізм, Велика хартія вольностей, рівність перед законом); утвердження свободи релігії (починається 500 р. тому, нині Україна святкує ювілей Реформації); утвердження свободи комерції (починається два століття тому; ставиться задача звільнити людство від бідності та воєн); і, нарешті, утвердження громадянських та психологічних свобод, починаючи з середини ХХ століття.

Водночас, на мою думку, починаючи відлік історії свободи з 4 тис. року до н. е., Шмітц та Бреннан на порядок промахнулися, бо найдавнішою з відомих нам форм свободи самовираження людини є

печерний живопис, деякі зразки якого датуються 38 тисячоліттям до нашої ери. Є різні гіпотези щодо призначення первісних наскельних малюнків, антропологі пов'язують їх з мисливською магією, і тут, окрім проторелігійної обрядовості, можна вбачати елемент територіального планування полювання первісними шаманами із правовим регулюванням за допомогою метода табу, а отже, автономні зачатки екологічного права. Також антропологічні дослідження показують, що плем'я і навіть індивідуальний мисливець в первісному суспільстві помічає та залишає за собою певну «свою» територію за природним правом першовідкривача, що також слід віднести до зародкових форм особистої автономії. Крістін Блек у монографії «Земля є джерело права» зазначає, що знайомство з печерними малюнками в окрузі Кімберлі (Австралія) допомагає зрозуміти архетипічну правову систему відносин та обміну в австралійських аборигенів, що виражається не в застосуванні легального примусу, а у відчутті та передбаченні наслідків дій, які формує мнемоніка печерних малюнків [5]. В іншій праці під назвою «Мозаїка корінної правової думки» дослідниця порівнює первісну візуалізацію права із феноменом сучасного мігрування закону на екрани, коли більшість людей черпають правову інформацію з Інтернету і приймають правові рішення за простими привабливими схемами, «подібно до того, як юридичні рішення часто виносяться на користь тих, хто розповідає найбільш привабливу історію» [6]. Сама авторка цих монографій з первісного права походить із одного з місцевих корінних кланів, має науковий ступінь доктора філософії з права, дослідження проводила як старший науковий співробітник та ад'юнкт в Університеті Гріффіта та в Університеті Чарльза Дарвіна (Австралія).

Якщо навіть наскельні малюнки, за даними сучасних досліджень, дають людині свободу володіти візуальною юриспруденцією, що вже казати про усне мовлення (наприклад, при реалізації особистої автономії у праві на ім'я та псевдонім) та писемність, яка допомагає грамотним людям

розвивати свою автономію, документувати юридичні факти та правові акти для поліпшення правових відносин. Прадавні пам'ятки писемності датуються 7-4 тис. до н.е. і містять імена похованих, а також спірні за значенням кланові, релігійні та господарські позначки (протописемність), зокрема, за однією з версій, засвідчують право власності. Найдавніший зі знайдених археологами записаних законів датується приблизно 2300 р. до н.е., це так званий Кодекс Урукагіни, правителя шумерського міста Лагаш, який також присвячений захисту права власності на нерухоме та рухоме майно. У документі йдеться, що попередній правитель Лагашу, його чиновники і військо розорили місто поборами, присвоїли собі землю та майно людей і храмів, узурпували судову владу сільських громад. В результаті народного повстання проти тиранії до влади прийшов Урукагіна, який здійснив низку реформ законами, які були представлені в якості договору між правителем і головним богом: встановив свободи (кількість повноправних мешканців міста збільшилася вдсятеро), припинив залучення молодших синів на громадські роботи та збільшив пайки робітників, скоротив число важко озброєних воїнів і підняв їм пайки, знизив плату жерцям за виконання обрядів, захистив городян від боргової кабали, потрав, крадіжок, вбивств і грабунку будинків, допомагав вдовам, сиротам і калікам. Урукагіна також боровся з чиновницькою корупцією та утисками свобод: обмежив свавілля наглядців та збирачів податків, повернув човнярам човни, пастухам овець, громадам – право суду [7].

Пам'яткою історії автономних прав є глиняний циліндр з клинописом, так званий Маніфест Кира, виявлений під час розкопок Вавилону 1879 р., на якому вказано, що Кир Великий, цар Персії, завоювавши Вавилон у 539 р. до н.е., звільнив рабів та проголосив свободу релігій і расову рівність. Приблизно в той самий час в Афінах почалося становлення демократії з реформ Солона, який залучив бідноту до політичного процесу; це, а також ідеї рівності кожного перед законом, участі кож-

ного в прийнятті законів та формуванні влади, неприпустимості тиранічного придушення індивідуальних свобод сприяло розвитку особистої автономії. Солон називають одним із семи мудреців давньої Греції; інший з цієї сімки, переможець афінян генерал Піттак з Мітілени, вчив: підкоряйся тому закону, який ти постановив сам для себе. Крім уроків автономії, він прославився тим, що встановив вдвічі суворіше покарання за злочини, вчинені у стані сп'яніння, і таким чином трохи дисциплінував розбещену бенкетами аристократію.

Давньогрецька філософія залишила в культурному надбанні людства величезний людиноцентричний спадок скарбів свободи думки, однак, як слушно зауважує Джон Актон у «Історії свободи в античності» [8], показала згубність зловживання свободами законодавчої влади проти законів природи: виявилось, що народ може правити гірше за деяких тиранів. Цей історичний досвід приводить до висновку, що особиста автономія означає не тільки право керувати собою, але й обов'язок керувати собою відповідально, зважаючи на наслідки своїх рішень, володіючи собою, або, іншими словами, завойовуючи себе – згадаймо крилату фразу Платона: «Для людини завоювати себе є першою і найчеснішою з усіх перемог». Цю думку пізніше підхопив у своїй праці «Про суспільну угоду, або принципи політичного права» Жан-Жак Руссо, визначаючи свободу як підлеглість розумному закону, самостійно для себе встановленому, на відміну від потурання власним бажанням, яке теоретик природного права та конституції суспільного договору порівнював із рабством; потім її розвинули філософи життя і екзистенціалісти, визнавши субстанцію (істиною) свободу в діалозі.

Прикметно, що агора, форум, майдан і всі подібні місця, де влада здавна здійснювалася народними зборами (грецькою екклесією, римськими коміціями, слов'янським вічем тощо), користуються славою простору вільних висловлювань. Це пов'язано із тим, що при здійсненні народовладдя на народних зборах у дав-

нину пропозиції вносилися усно і підтримувалися або відхилялися схвальною чи гнівною реакцією зборів. Кожен учасник народних зборів користувався особистою автономією при волевиявленні у формі словесного вигуку та емоційного крику; для того, щоб збори дали виступити з промовою, треба було мати високий авторитет або привернути увагу до себе, наприклад, вигукнути чи доречно висловити в паузі, коли всі стоять мовчки, надзвичайно нову і цікаву думку; кожна промова могла бути перервана галасом зборів через нудність чи незгоду з її змістом, тому, щоб збори дали договорити промову, треба було казати по суті та влучно відповідати на критичні вигуки. Зайве казати, що нинішні мітинги і збори створенням процедурних привілеїв для еліти (звукопідсилювальна апаратура, переліки виступаючих, порядок денний, регламенти виступів) все менше схожі на вільні народні збори минулого, де була реальною рівність можливостей у праві виступити, відреагувати на виступ та взяти участь у прийнятті рішення; саме для виключення егалітарних вигуків поширилася практика записок до президії та підняття рук, щоб просити слова чи підтримати пропоноване елітою в президії рішення. Зі школи ми звикаємо не сперечатися зі старшими та мовчати, коли вони виступають, тому нині навіть на «дуже демократичних» зібраннях вважається немислимим перервати вигукотом нудний виступ когось з місцевих «моральних авторитетів», хоча, якщо повернутися до історичних витоків демократії, зі свідчення Гомера в «Одіссеї» бачимо, що навіть у давньогрецьких містах з геронтократією мешканці міста вигуками могли висловити підтримку або незгоду виступам та рішенням старійшин, коли аристократична рада старійшин засідала на агорі в присутності народу. Звичай звертатися через голову авторитетів безпосередньо до народу був таким живучим, що зберігся і в давньому Римі, причому право на звернення до народу, яке називалося провокацією (*provocatio ad populum*), мали навіть особи, які не викликають довіри, – наприклад, засуджений злочинець міг просити народ про помилування [9]. Пра-

во провокації, за Цицероном, визнавалося і царями, і республіканцями, й імператорами та залишилося в історії права, попри багатовікові старання еліт дискредитувати демократичні вольності народних зборів та перетворити термін «провокація» на негативний ярлик в усіх сферах суспільного життя, крім цілком контрольованих елітами сфер реклами та розваг, де провокація і досі схвалюється як метод привернення уваги; таким чином еліти узурпують право провокації. Іншою історичною формою узурпації провокації елітами є спонукання людей до провокацій у певних типових вузько-функціональних формах, які послаблюють народовладдя на користь елітизму, наприклад, до поширення пліток і публічних доносів, замовлених, заздрісних, невіглаських, ненависницьких виступів на зборах, у дацзибао, стінгазетах, соцмережах, ЗМІ з посиланням на пропаговані елітами ідеології як вищий авторитет. Страх еліт втратити монополію на владу через реальне народовладдя такий сильний, що будь-які помітні нагадування про минуле народовладдя (наприклад, розповідь про обрання та відсторонення князів новгородським віче в історичному мультфільмі, який демонструється відвідувачам музею Єльцина, першого президента Росії, в Єкатеринбурзі) викликають лють та шалений спротив багатьох ідеологів та «моральних авторитетів» елітизму.

Окрім правового інституту провокації (*provocatio ad populum*), внеском давніх римлян у становлення культури особистої автономії стало поширення статутного права, модернізованої елліністичної філософії та християнства, причому важко сказати, що в християнстві більше підштовхувало *Homo Sapiens* (людину розумну) ставати *Homo Sui Iuris* (людиною власного права, автономною особою): вчення Ісуса Христа про царство Боже всередині нас, любов до себе і ближнього чи догматизм деяких церковних лідерів, що спонукав мислячих людей бунтувати проти духовного диктату і відроджувати та сакралізувати гуманізм Стародавньої Греції.

З початку другого тисячоліття нашої ери простором становлення культури осо-

бистої автономії стає Англія. Повстання баронів проти свавілля королів стали систематичними з 1075 р. Король Генріх I у 1100 р. при коронації видав Хартію вольностей, в якій гарантував збереження привілеїв феодалів, церкви та вільних англосаксонців. Кожен наступний король за його прикладом видавав аналогічні хартії. Четвертий за рахунком, Іоанн Безземельний, програв війну з французами, визнав себе васалом Папи Римського та зобов'язався платити йому данину, що обурило всі стани англійського суспільства. Рятуючи корону, монарх-невдаха погодився у 1215 р. підписати Велику хартію вольностей, якою ділив владу з баронами, гарантував право власності на землю та особисту недоторканність вільних людей. Ця хартія лягла в основу реальної (неписаної) конституції Англії і частково досі діє у конституційному праві Великої Британії. У подальшому Велика хартія вольностей стала символом боротьби англійців за свободу, неодноразово підтверджувалася королями в нових редакціях, закріплені хартією вольності набули розвитку в статутах королівського законодавства; контроль баронів над королем трансформувався у контроль королівської ради, потім – парламенту, в якому також було представлено духовенство та вільні люди. У 1628 р. парламент змусив короля прийняти Петицію про право, якою закріплювалися гарантії особистої свободи та недоторканності, запроваджувалися заборони на обкладання податками, не затвердженими парламентом, на позасудові арешти і конфіскації, на свавільне оголошення військового стану і створення надзвичайних військових судів. Особиста недоторканність з 1679 р. захищалася й Актом про доставку арештованого до судді для перевірки підстав тримання під вартою (*Habeas Corpus Act*).

Цікаво, що у 1215 р. під час переговорів королю вдалося домогтися низки компромісів щодо пропонованого баронами змісту хартії (Баронських статтей), в тому числі замінити пропоновану форму договору між баронами та королем на форму жалування вольностей королем; ці зміни були скоріше формальними і допо-

магали королю зберегти обличчя. Пізніше ідея закріплення конституційних свобод національним договором була розвинута в Конституції Пилипа Орлика 1710 р., знаменитому памфлеті Ж.-Ж. Руссо про соціальний контракт 1762 р., у Декларації незалежності 1776 р., Конституції 1787 р. та Біллі про права 1789 р. Сполучених Штатів Америки, у французькій Декларації прав людини і громадянина 1789 р. та Конституції 1791 р. Однак найбільший інтерес цього історичного моменту полягає не стільки у змісті зазначених джерел конституційного права, скільки в новій теоретико-правовій ідеї, що люди народжуються вільними і користуються свободами на свій розсуд відповідно до своєї природи, як автономні суб'єкти природного права. Правителі здавна твердили, що вони милостиво дарують людям права і свободи, однак у XVIII ст. людство зрозуміло: кожна особа є джерелом власного права, а володарі можуть владарювати виключно зі згоди підвладних, якщо ж тиран намагається вирвати згоду силою, цього тирана можна і треба скинути. Філософським контекстом становлення особистої автономії виступили концепції моральної автономії: категоричного імперативу Іммануїла Канта (моральний закон всередині нас); незалежного життя відповідно до власних переконань, почуттів та бажань Джона Стюарта Мілля, у XX ст. розвинута Гаррі Франкфуртом; права власності кожного на самого себе Дж. Локка (суверенітету особистості, за вдалим формулюванням Джосаї Воррена); невтручання влади в саморегульовану економіку (*laissez-faire*, від французького «дозвольте робити») фізіократів та Адама Сміта. До речі, розкріпачення та подальша емансипація українського селянства за принципом *laissez-faire* у Росії та Австрії дала поштовх становленню української нації: економічно відносно незалежне селянство об'єдналося в господарських, просвітницьких та політичних спілках, домовилося бути українцями, а пізніше домоглося незалежності України. Логіка емансипації прослідковується в економічних творах сучасників. Потомок козаків, російський економіст Іван Вер-

надський обстоював приватну власність на землю як продуктивнішу за общинну, захищав економічні та громадянські свободи, зокрема схвалював рівноправ'я жінок та засуджував антисемітизм. У Австрії Євген Войнаровський, економіст галицького митрополита Андрія (Шептицького), створив своєму владиці славу великого благодійника завдяки доходам, отриманим від емансипації селянства. У мемуарах він зізнався, що рецепт процвітання, опору на особисту автономію селянина-власника йому підказав афоризм англійського економіста Артура Юнга: «Дайте людині у безпечне володіння голу скелю, і вона перетворить її на сад; дайте їй в оренду на 9 років сад, і вона перетворить його на пустелю».

Ідеї особистої автономії і до Конституції Пилипа Орлика 1710 р. зіграли значну історичну роль у становленні української нації. Воєнна демократія панувала не тільки на Запорізькій Січі, де всі козаки брали участь у здійсненні влади на козацьких радах; за даними археологів, ще у бронзову добу (від 3 до 1 тис. до н.е.) первісні племена та союзи племен на території сучасної України жили за законами воєнної демократії. Київська Русь не знала рабовласництва, але знала свободу слова та свободу вибору на віче, укладення договорів (рядів) народу з правителями (князями). Члени таємного Кирило-Мефодіївського товариства, що діяло у 1845-1847 рр. (Микола Костомаров, Тарас Шевченко, Георгій Андрузький, Василь Білозерський, Микола Гулак, Пантелеймон Куліш та інші) без страху перед репресіями користувалися особистою автономією, виборюючи національну автономію для України у Російській Імперії. Українська Центральна Рада, реалізуючи ідею свободи екстериторіальної національної самоідентифікації, у 1918 р. прийняла закон про національно-персональну автономію. Однак соціалісти УНР та УРСР нівелювали особисту автономію селян у праві власності, оголосивши всю землю державною власністю, втратили соціальну опору нації у економічно самостійному селянстві й через це втратили незалежність.

За тоталітарного комуністичного режиму Володимир Копейчиков і Зоя Сушук у монографії «Реальний соціалізм: демократія, особистість, права людини» з ідеологічних міркувань заперечували правомірність протистояння людини державі, але в той же час визнавали, що сукупність суб'єктивних прав особи (обсяг яких пов'язувався з мірою «політичної активності», лояльності комуністичному режиму) встановлює сферу її індивідуальної автономії, свободи; більше того, казали про владні повноваження особи в межах її соціально-політичного статусу, можливість вимагати від інших осіб і держави дотримання права [10]. У брошурі Володимира Копейчикова та Миколи Шевченка «На сторожі громадського порядку» описано тодішню систему організованої народної самодіяльності з охорони громадського порядку, в т. ч. із застосуванням громадського (не державного, а суспільного) примусу, зокрема в таких формах, як народні дружини (патрулі) та товариські суди при трудових та гуртожиткових колективах [11].

Гарвардський професор Іван Коропецький у книжці під промовистою назвою «Розвиток у тіні: дослідження української економіки», виданій у 1990-му – році проголошення державного суверенітету України, пише, що коли під час російської окупації України царистським та комуністичним режимом збільшувалися вилучення національного доходу окупантами й українці позбавлялися контролю над економікою, то було знищено інтелектуальну базу України – академічну автономію; водночас, нація зберігала мінімальну самостійність за підтримки партноменклатури, невдоволеної утисками Москви, національно свідомих діячів культури та «підпільних» підприємців (більшість видів самостійної економічної діяльності була заборонена) [12]. Здавалося б, незалежність України мала покласти край великодержавному грабунку національного багатства. Замість цього нація потрапила у боргову кабалу перед міжнародними фінансовими структурами, які диктують вимоги щодо обмежень соціально-економічних прав і свобод

українців та вилучень з української економіки на користь глобальної фінансової еліти. Міф про ринкову економіку в Україні спростовується погромами торговельних кіосків, рясними написами «Торгівля заборонена» у містах, зростанням податкового навантаження та пов'язаних з ним виснажливих бюрократичних процедур. Коли держава в інтересах еліт придушує конкуренцію, заганяє економіку в тінь диктатури чиновників, бунт економіки проти такої держави навіть соромно таврувати як «тіньову економіку», правильніше було б назвати його підприємницьким майданом чи автономною економікою. Так само, до речі, соромно називати «піратством» використання багатьма українцями західної інтелектуальної продукції без сплати монополістам непосильно високої ренти; скоріше, піратством доречно було б назвати взяття на абордаж технологічно відсталих економік світу глобальною фінансовою олігархією шляхом інтелектуального та фінансового упослідження національних еліт.

Анна Бикова у статті «Перспективи особистої автономії в Україні: погляд політехнолога» зазначає, що розвиток особистої автономії українців блокує повсюдне процвітання корупції та намагання ошукати громадян, політична криза, пов'язана із лобізмом монополістичних інтересів правлячими партіями, фальсифікаціями на виборах, рейдерськими діями влади, через які рівень безпеки приватної власності та бізнесу в Україні є вкрай низьким [13]. Важко погодитися з нею в тому, що розвиток особистої автономії, нібито, блокується значною недовірою українців до органів державної влади – навпаки, низька довіра до влади свідчить про розвинуте критичне мислення українців, певне вміння жити своїм розумом, на відміну від громадян суто патерналістичних країн; гірше було б, якщо, як росіяни, ми всупереч здоровому глузду поклонялися начальству і не сміли виправляти його помилки та чинити всупереч його корупційним вказівкам. Водночас автор згоден із Анною Биковою в тому, що для розвитку особистої автономії в Україні необхідне

піднесення демократії та подолання корупції.

У зверненні Верховної Ради України до народу 11.10.1991 р. із закликом взяти участь у всеукраїнському референдумі в питанні про проголошення незалежності України йшлося про те, що «незалежність України – це право і обов’язок збудувати правову демократичну цивілізовану державу, де основними цінностями будуть реальність прав і суверенітет особистості, гарантованість розвитку і гідності кожного громадянина» [14].

Ідея суверенітету особистості надихала українських правників при виході з совєцької імперії позитивного права, де за людиною не визнавалася свобода вибору в користуванні своїми правами – колектив, партія і держава мали вирішувати за людину, як для неї краще реалізувати права і свободи. Однак найбільш парадоксальним є те, що навіть в умовах диктатури офіційного неправа ідея особистої автономії знайшла своє місце в суспільній свідомості та негайно заявила про себе за першої можливості. Більше того, виявилось, що ідеологи комунізму, які ганьбили з високих трибун «буржуазні свободи», у приватному житті активно користувалися тими самими свободами, перетвореними на привілеї бюрократичної верхівки, партноменклатури. В умовах, коли, за словами Еріха Фромма, мрія про особисту незалежність руйнується, люди стають гвинтиками в бюрократичній машині та їхніми почуттями, думками, смаками маніпулюють еліти, уряд, індустрія, засоби масової інформації – в середовищі привілейованих еліт відчувається несвобода так само, як і серед ущемлюваних ними в правах людей, тому і в елітах триває боротьба за свободу. Однак через те, що еліта займається відчуженням спільних благ, її ідеологи іноді трактують свободу як самовідчуження. Німецький консервативний філософ Арнольд Гелен, що пережив і диктатуру нацистів, і денацифікаційну люстрацію, наприклад, писав: звільнитися від потреб, нав’язуваних індустрією, віддалитися від груп, наділених сильною владою, звільнити свою свідомість від впливу «суспільної

думки» – от свобода у відчуженні, що дозволяє індивіду безперешкодно збагачуватися історичним досвідом. На основі таких ідей серед маніпульованого натовпу намічається відгороджене, більш просторе місце відносної особистої автономії для обраних, привілейованої еліти – на узвишші, сцені, у президії, за кафедрами і трибунами, у закритих групах, клубах, політичній та експертній номенклатурі тощо.

Напрошується гіпотеза, що всі випадки доктринального заперечення особистої автономії в історії права свідчать про більш чи менш успішні спроби монополізувати, узурпувати свободу, залишити її для вузького кола «своїх» і навіть перейменувати свободу відповідно до власних інтересів, а для всіх інших свободу обмежити; при цьому, звісно ж, природні свободи людини нікуди не зникають, просто посилюється соціальний тиск у зв’язку з їх реалізацією та людям частіше доводиться повставати проти гноблення. Цю гіпотезу можна проілюструвати на прикладі китайської системи права, де рабство було формально ліквідоване лише на початку ХХ ст., а фактично практикувалося до 1950-х років [15], де конституційно закріплено режим комуністичної диктатури, де поняття права на приватне життя, як вказують дослідники, виникло лише наприкінці ХХ ст. [16]. Нехтування особистими правами людини місцеві теоретики пояснюють «азійськими цінностями», які, окрім колективізму, на противагу загальній приватності включають і повагу до авторитетів, зокрема їхньої приватності та недоторканності. Тобто, заявлене заперечення універсальних прав людини є вибіркоким, воно не поширюється на правлячий клас, який в інтересах накопичення соціального капіталу слухняної людської маси відмовляє цій масі в правах, наче рабство досі не скасоване. Насправді під маскою азійської специфіки ховається проста дискримінація за ознакою соціального становища. Якщо ж відволіктися від ідеологічного перейменування свободи на авторитет та поганої поведінки – на свободу, то особиста автономія у формі влади авторитетів у Китаї має ті самі етапи розвитку (свобода, традиція, закон) [17], що

й будь-яка автономія. Свободі природного порядку речей було присвячене старовинне вчення даосизму, традиції сімейних та службових ритуалів визначило конфуціанство, а закони насадження жорстокої дисципліни збільшили свободу правителів у легізмі, який в період боротьби президента Мао з конфуціанською мораллю вважався давньою предтечею маоїзму.

Для справедливості слід зазначити, що не всяка критика автономії спрямована на захист привілеїв. Іноді, навпаки, це правильна критика застиглої в незмінності, ізоляціоністської автономії, тобто – не стільки самої автономії, скільки зловживання нею. Наприклад, суддя Річард Познер критикує ідею права як автономної дисципліни, повністю відданої в розпорядження фахівців у сфері права, справедливо вказуючи, що ця ідея догматично відсікає право від нових ідей та зв'язків із досягненнями інших наук і насправді має політичний характер: судді Англії використовували її, щоб уникати королівського втручання в свої рішення, а юристи здавна користувалися цією ідеєю для збереження монополії на представництво людей у юридичних питаннях [18]. Монополія є зловживанням автономією.

Окремою лінією історії права є поширення особистої автономії на колектив та власність, виникнення організаційної правосуб'єктності, понять корпорації, установи, юридичної особи, спільноти, групи, громади, народу, нації, держави, людства, тощо і відносин їхньої персоналізації через особисту автономію агентів (представників, керівників, інших осіб, що діють від імені організації). До того, як виникла автономна держава з первісного племені чи союзу племен, в автономному племені існувала певна автономія індивідів та утворених ними груп, наприклад, друзів, пар та сімейно-родових кланів, ватаг збирачок та кухарок, загонів мисливців та воїнів тощо. Давні держави Месопотамії, як уже згаданий Шумер, поряд із племінною автономією визнавали автономію храмів та сільських громад; храми, до речі, не тільки вели господарську та релігійну діяльність, збирали ренту із землі, але й

утримували власні озброєні загони (сучасні релігійні організації також користуються широкою автономією та нерідко мають лояльні силові структури, наприклад, православні церкви – козацтво). У Давній Греції автономію мали поліси (міста), храми, господарства (домогосподарства, або *oikos* – предтечі економічної культури) [19]. У давньому Римі існували автономні партнерства (*societas* – предтечі громадянського суспільства), сім'ї та фонди (*rescuium* – автономне майно, ввірене неповноправному члену сім'ї чи рабу, який сам вважався річчю; в сучасних умовах аналогічний правовий статус можна було б надавати майну, керованому роботами за програмами людей і під їхнім наглядом [20]). Середні віки були добою автономії феодів, міст, корпорацій – університетів, професійних цехів, лицарства, церкви та її структур, таких як ордени та монастирі. У новій історії розквітає особиста автономія банків, фірм, клубів і компаній, акціонерних, благодійних, освітніх і таємних товариств, мاسонства, академій, партій, профспілок [21]. У наш час автономією користуються глобальні, міжнаціональні та національні, суспільні, державні, місцеві самоврядні інститути, бізнес, інші (в т.ч. неприбуткові) корпорації; до корпорацій дехто відносить і державу [22].

Підбиваючи підсумок, зазначу, що розвиток особистої автономії в масштабах загальнолюдської історії вписується у мою теорію трьох діалектичних етапів еволюції автономії (свобода-відповідальність, традиція-альтернативи, закон-реформи і досягнення більшої свободи, з чого починається новий оберт спіралі діалектичного розвитку) [17]. Природна свобода людини, обмежена в племенах, кланах, сім'ях тільки баченням загального блага, породила відповідальність у формі природних та соціальних наслідків дій (невдача, помста і т.п.), а з прагнень оптимізації цієї відповідальності почалося становлення влади, держави. Абсолютну свободу урівноважили кримінально-правові відносини, спочатку приватні, потім публічні, що призвело до виникнення традиції суверенітету (владності), в якій, за Гоббсом,

свобода розглядається як небезпека війни всіх проти всіх, і заради своєї безпеки люди частково відчужують свободу на користь влади. Традиція суверенітету породила значну кількість альтернатив, різних авторитетів і держав, владних режимів, а також повстань проти тиранії та гноблення, що призвело до визнання закону про невідчужуваність низки автономних прав, природних свобод людини, неможливості ними поступитися в силу природи людини – цей закон має різні формулювання, але його сутність можна передати одним словом «свобода» чи двома словами «особиста автономія». Що ж до реформ, які ведуть до більшої свободи, то такі реформи здійснюються на основі різних інновацій у застосуванні та розвитку особистої автономії для побудови кращих правовідносин. Розвивається практика правозахисту, прогрес наукових та соціальних технологій породжує нові покоління прав людини.

Розвиток свободи на основі універсальних прав людини відбувається в контексті специфіки різних рівнів правових культур, наукових знань та соціальних відносин. Іноді ця специфіка полягає у гальмуванні емансипації людини, а індикатором прогресу є лише офіційна занепокоєна реакція на нестримність розвою свободи. Після створення в середині XX століття міжнародного правового механізму ООН із захисту автономних прав людини регіональні геополітичні еліти почали запроваджувати власні альтернативні системи прав людини та механізми їх захисту, що упосліджують права людини соціально-політичним та культурним контекстом, звужують межі визнання прав людини у порівнянні із Загальною декларацією прав людини, яка теж, до речі, принципово залишає лазівку звуження прав людини в спільних інтересах, але не уточнює обсяг такого звуження. Скажімо, статті про громадянські свободи в ній не доповнені категоричними обмовками про можливість обмеження таких свобод, на відміну від Європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка встановлює такі обмовки, – хоча практика Європейського Суду з прав людини, як

і практика Верховного Суду США, служить міжнародним еталоном культури особистої автономії в конституційному судочинстві. Що стосується Американської конвенції з прав людини 1969 р., Африканської хартії прав людини і народів 1981 р. та Арабської хартії прав людини 2004 р., то їх вплив на розвиток особистої автономії у відповідних регіонах поки не став помітним. Навіщо виникають такі документи, яскраво показала поведінка Російської Федерації, де після виявлення несумісності деяких правозахисних стандартів практики Європейського Суду з прав людини з корупційно-авторитарним режимом Путіна і його партії «Єдина Росія» було терміново запроваджено юридичний механізм відмови від виконання рішень цього суду нібито на підставі захисту національного суверенітету, а президент та голова конституційного суду заговорили про можливість створення «Азіатського суду з прав людини». З критичного аналізу регіональних документів про стандарти прав людини (крім, хіба що, Європейської Конвенції) вбачається, що ці документи подрібнюють і ревізують зміст універсальних прав людини, права жорстко прив'язуються до обов'язків, їхня кількість збільшується, зашкоджуючи якості, звужуються індивідуальні свободи на користь колективних прав, за якими проглядаються привілеї еліт. Це зайвий раз підтверджує думку, що довгі закони скорочують свободи; теократична Конституція держави-племени Мойсея складалася з 10 заповідей, як і Білль про права у США складається з 10 поправок до Конституції, а Франклін Рузвельт примудрився втиснути американське бачення громадянських прав у Чотири Свободи: свобода слова, свобода переконань, свобода від потреб і свобода від страху. Кажучи про ріст свободи у наступних поколіннях прав людини, можна передбачити, що за визнанням правовою наукою єдності невідчужуваних прав людини у одному праві на особисту автономію прийде визнання конституційності самого діалогу правовідносин автономних суб'єктів, а отже і недоречності зв'язувати цей конститууючий діалог

жорсткими апіорними регуляціями; може бути, люди навчаться уникати конфліктів та вирішувати їх без посередництва держави – принаймні, у прийнятому зараз розумінні держави, яка силою примушує людей дотримуватися порядку та виконувати купу формальностей, агресивно втручається в усі сфери соціальних відносин, огорожує свою територію кордонами і ускладнює чи унеможлиблює їх перетин, стягує податки та веде війни. Зараз це видається нездійсненною мрією, але, на мою думку, не виключено, що в майбутньому правосвідомість кожної людини завдяки особистій автономії досягне такого високого рівня розвитку, що комфорт і безпека людини, її життя та власності забезпечуватимуться у гнучкій суспільно-правовій самодіяльності, й людство не потребуватиме іншої конституції, окрім символічного чистого аркуша.

Висновки

Магістральною лінією історії права є процес становлення людської свободи, визнання особистої автономії приватних осіб та організацій, самостійності їхнього існування за власними законами на основі верховенства права, природних прав людини.

Кожна правова система розвиває особисту автономію в тих чи інших формах, навіть якщо заперечує особисті свободи з ідеологічних мотивів. Вершиною правової культури особистої автономії на даний час

залишається Загальна декларація прав людини, якою визнається, що всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах, невід'ємність яких є основою свободи, справедливості та загального миру, а також вказується про необхідність охорони прав людини силою закону, щоб людина не була змушена вдаватися до повстання проти тиранії і гноблення.

Прагнучи більшої свободи та забезпечення від зловживань, первісна людина традиційно віддавала свою долю в руки сильного захисника, влади, держави, і служила своєму захиснику як господарю. Однак із розвитком рівня людських знань, технологій, правової свідомості людина зрозуміла закон особистої автономії, який полягає в тому, що кожна людина має невідчужувану свободу, можливість бути господарем своєї долі, захищати себе чи за необхідності обирати захисника на свій смак, щоб не служити своїм захисникам більше, ніж вони заслужили утвердженням реальної свободи і безпеки людини. Реальність особистої автономії, пізнана на практиці як в національній самоідентифікації, так і різноманітні форм самовизначення та самодіяльності приватних осіб та організацій, змінила традиційний характер влади, змусила посилити демократичні та правозахисні інституції і визнати метою держави свободу та безпеку людини, що у перспективі може ще більше трансформувати публічну владу, додати еластичності жорстким формам державного суверенітету.

Література

1. David Schmidt, Jason Brennan. A Brief History of Liberty. – Chichester: Wiley-Blackwell, 2010. – 280 p.
2. Patrick Glenn. Legal Traditions of the World: Sustainable Diversity in Law. – Oxford: Oxford University Press, 2010. – 446 p.
3. E. Adamson Hoebel. The Law of Primitive Man: A Study in Comparative Legal Dynamics. – Cambridge: Harvard University Press, 2006. – 368 p.
4. Генезис прав людини / Секретаріат Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ombudsman.gov.ua/ua/page/secretariat/history/genesis/>
5. Black C.F. The Land is the Source of the Law: A Dialogic Encounter with Indigenous Jurisprudence. – New York: Routledge, 2011. – 224 p.
6. Black C.F. A Mosaic of Indigenous Legal Thought: Legendary Tales and Other Writings. – New York: Routledge, 2017. – 180 p.
7. Social Justice in the Ancient World / Edited by K. D. Irani and Morris Silver. – Westport: Greenwood Press, 1995. – 224 p.

8. John Acton. *History of Freedom and other Essays*. – London: Macmillan, 1907. – 600 p.
9. Richard A. Bauman. *Human Rights in Ancient Rome*. – London: Routledge, 2012. – 208 p.
10. Копейчиков В.В., Сущук З.И. Реальный социализм: демократия, личность, права человека / В.В. Копейчиков, З.И. Сущук. – Киев: Вища школа, 1983. – 152 с.
11. Копейчиков В., Шевченко М. На сторожі громадського порядку / В. Копейчиков, М. Шевченко. – Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1960. – 44 с.
12. Koropec'kyj I. S. *Development in the Shadow: Studies in Ukrainian Economics*. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press at University of Alberta, 1990. – 292 p.
13. Бикова А. Перспективи особистої автономії в Україні: погляд політтехнолога / Анна Бикова // Правдошукач. – 2016. – № 12 (98). – С. 1.
14. Постанова Верховної Ради України «Про проведення всеукраїнського референдуму в питанні про проголошення незалежності України» від 11 жовтня 1991 року // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 48. – С. 1376. – Ст. 663.
15. Hansson Anders. *Chinese Outcasts: Discrimination and Emancipation in Late Imperial China*. – Leiden: Brill, 1996. – 198 p.
16. Hongladarom Soraj. *Computing and Philosophy in Asia*. – Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2007. – 270 p.
17. Sheliashenko Yurii. Stages of evolution of entity's personal autonomy on the model of NGO "Autonomous Advocacy" // *Ukrainian Prospects in Global Development: Proceedings of the Conference* (4 November 2016, Kyiv). – Kyiv: University KROK, 2016. – P. 126.
18. Richard A. Posner. The Decline of Law as an Autonomous Discipline: 1962-1987 // *Harvard Law Review*. – 1987. – № 100. – P. 761.
19. Raaflaub Kurt. *The Discovery of Freedom in Ancient Greece*. – Chicago: University of Chicago Press, 2004. – 427 p.
20. Bensoussan Alain, Bensoussan Jérémy. *Comparative Handbook: Robotic Technologies Law*. – Bruxelles: Larcier, 2016. – 392 p.
21. Hansmann H., Kraakman R., Squire R. Law and the Rise of the Firm // *Harvard Law Review*. – 2006. – № 119. – P. 1333-1403.
22. Jastrebov O., Batjaeva A. On the Issue of Recognizing a State as a Legal Entity: Past and Present // *World Applied Sciences Journal*. – 2014. – № 30 (5). – P. 612-616.